

Podstawy prawne działalności notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym

W celu zrozumienia przepisów prawnych regulujących w okresie międzywojennym działalność kaliskich notariuszy należy cofnąć się znaczenie wcześniej do zasad ustrojowo-legislacyjnych Księstwa Warszawskiego oraz Królestwa Polskiego. Ponieważ wiele z tych regulacji przetrwało swoją epokę i położyło fundament pod formowanie i działalność notariatu w Kaliszu w okresie międzywojennym.

I. Proweniencja legislacji o notariacie z czasów Księstwa Warszawskiego

W wyniku traktatów pokojowych zawartych w Tylży w 1807 roku francuska strefa wpływów rozszerzyła się o Księstwo Warszawskie (*Duché de Varsovie*; 1807-1815). Francuzi zaczęli wdrażać własne rozwiązania ustrojowe. Dotyczyło to również prawa. Na mocy artykułu 69 Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 roku¹ w zakresie prawa cywilnego na terenie Księstwa zaczął obowiązywać Kodeks Napoleona. Formalnie kodeks wszedł w życie w maju 1808 roku². Z. Naworski napisał: „*Początki nowożytnego notariatu na ziemiach polskich wiążą się z Księstwem Warszawskim i recepcją prawa francuskiego na ziemiach polskich*”³. Wpływy kodeksu napoleońskiego uwidoczniły się więc także w funkcjonowaniu notariuszy kaliskich z tamtego okresu, gdyż rozciągnięcie „*code Napoléon*” na ziemię Księstwa Warszawskiego

¹ „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego” z 1807 roku, t. I, s. II-XLVIII.

² Dekret Księcia Warszawskiego z dnia 27 stycznia 1808 roku nakazujący zaprowadzenie Kodeksu Napoleona („Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego” z 1808 roku, nr 1, poz. 46).

³ Z. Naworski, *U źródeł nowożytnego notariatu – staropolskie kancelarie (urzędy) sądowe*, [w:] S. Piątkowski, K. Skupieński (red.), *Notariat na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Ustawodawstwo. Edukacja. Piśmiennictwo*, Radomskie Towarzystwo Naukowe, Krajowa Rada Notarialna, Zakład Archiwistyki Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Radom 2006, s. 5.

spowodowało wprowadzenie innych aktów prawnych związanych z kodyfikacją napoleońską⁴, w tym regulacji dotyczącej notariatu.

Wejście w życie Kodeksu Napoleona w Kaliszu spotkało się z pozytywnym przyjęciem. Zaczęto wydawać „Dziennik Urzędowy Departamentu Kaliskiego”⁵.

Recepcja prawa francuskiego zapoczątkowała na ziemiach polskich reformę nie tylko systemu prawnego, ale także sądownictwa. Sprawiała, iż notariat stał się instytucją publiczną. Kodeks Napoleona dla skutecznego dokonania wielu czynności prawnych przewidywał określoną formę. Czynności te podniesiono do rangi urzędowej. Przykładowo, na podstawie artykułu 971 Kodeksu Napoleona testament publiczny musiał być przyjęty przez dwóch notariuszy w obecności dwóch świadków lub jednego notariusza w obecności czterech świadków.

Podstawę prawną funkcjonowania notariatu w Księstwie Warszawskim stanowiła francuska ustawa notarialna z dnia 16 marca 1803 roku wraz z dekretem o taksie notarialnej z 1809 roku oraz wcześniejszymi instrukcjami ministerialnymi.

Notariusze (pisarze aktowi) byli mianowani dożywotnio przez króla, czyli głowę (zwierzchnika) państwa, na wniosek przedłożony przez ministra sprawiedliwości. Posiadali status urzędników publicznych. Urzędu notariusza nie można było łączyć z urzędem obrońcy, pod / prokuratora, sędziego, poborcy podatków, komornika. Notariusz przed przystąpieniem do wykonywania czynności notarialnych musiał złożyć przysięgę oraz kaucję. Notariusze posługiwali się pieczęcią zawierającą oprócz danych personalnych także nazwę urzędu, jego siedzibę oraz godło państwa. Przy sądach pokoju działało dwóch notariuszy. Natomiast liczbę innych notariuszy ustalano w zależności od liczby mieszkańców. Kancelarie notarialne mieściły się zazwyczaj w kluczowych miejscach miast.

Osoba ubiegająca się o urząd notariusza musiała mieć skończone dwadzieścia pięć lat, uregulowany stosunek do służby wojskowej oraz dysponować pełnią praw obywatelskich. Na podstawie dekretu królewskiego z dnia 11 lipca 1809 roku kandydat na notariusza winien ponadto legitymować się formalnym wykształceniem prawniczym, złożyć egzamin asesorski oraz wykazać odpowiednio długą praktykę w zawodzie. Pierwsze nominacje wręczono już w 1808 roku. Stąd wniosek, iż pierwsi pisarze aktowi nie legitymowali się wykształceniem prawniczym.

Notariusze byli zobligowani do prowadzenia repertoriów i indeksów. W ich rękach spoczęły także obowiązki powiatowych konserwatorów hipotek. Oznaczało to

⁴ Francuski kodeks postępowania cywilnego (1806 r.) oraz kodeks handlowy (1807 r.). Szerz. S. Zawadzki, *Prawo cywilne w Królestwie Polskim*, t. II, Warszawa 1861, s. 163-519 (kodeks postępowania cywilnego) oraz s. 624-795 (kodeks handlowy). Stanisław Zawadzki był prawnikiem, rejentem kancelarii ziemiańskiej guberni warszawskiej.

⁵ W. Kwiatkowski, *Przewodnik po Kaliszu*, Kalisz 1923, s. 17.

połączenie notariatu z księgami hipotecznymi. Uwidoczniło się to znacząco w późniejszej organizacji notariatu⁶.

Pewną formą ułatwiającą nadzorowanie notariuszy było ustanowienie dwóch najbardziej zasłużonych notariuszy Księstwa przy sądzie apelacyjnym. W kompetencjach tych osób znajdowało się prawo do dokonywania czynności na terytorium Księstwa Warszawskiego w odróżnieniu od pozostałych notariuszy, którzy działali w okręgu sądu, do których ich przypisano: notariusze powiatowi przy sądach pokoju, a notariusze departamentowi przy trybunale cywilnym I instancji.

Powstały regulacje prawne z myślą o osobach, których nie było stać na opłacenie notariusza (tzw. „prawo ubogich”).

II. Przeniesienia prawne z czasów Królestwa Polskiego (Kongresowego)

Po klęsce Napoleona o losach Księstwa Warszawskiego zadecydował kongres wiedeński. W 1815 roku w wyniku kompromisu politycznego między Austrią, Prusami i Rosją, z części ziem po Księstwie Warszawskim stworzono Królestwo Polskie⁷ (Царство Польское; 1815-1918), połączone unią personalną z Rosją.

Niemniej, Kodeks Napoleona chociaż nowelizowany, zachował moc obowiązującą. W mocy pozostała również francuska ustawa o notariacie.

Wkrótce uchwalono ustawę hipoteczną (1818 r.), która została uzupełniona instrukcją hipoteczną (1819 r.). *Prawo o ustaleniu własności dóbr nieruchomości, o przywilejach i hipotekach*, czyli nowe prawo hipoteczne uchwalone przez Sejm w 1818 roku, co spowodowało uchylenie tytułu 18 księgi 3 Kodeksu Napoleona. Było to działanie zmierzające do przywrócenia staropolskich regulacji hipotecznych z 1588 roku. Projekt ustawy hipotecznej z 1818 roku opracował Antoni Wyczechowski, Dyrektor Główny Komisji Rządowej Sprawiedliwości, który postawił sobie za cel ustanowienie hipoteki całkowicie jawnej, a nie jak to było pod rządami Kodeksu Napoleona – wyłącznie w postaci kontroli długów na rzeczach nieruchomości⁸. Zgodnie z art. 1 prawa

⁶ Szerzej zagadnienia te omawiam w książce pt. *Notariat Miasta Kalisza w dobie dwudziestolecia międzywojennego (1918-1939)* wydanej przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w 2012 roku.

⁷ K. Krasowski, M. Krzymkowski, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *Historia ustroju państwa*, Wydawnictwo „Ars boni et aequi”, Poznań 1994, s. 305.

⁸ W. Dutkiewicz, *Prawo hipoteczne w Królestwie Polskim*, Warszawa 1850, s. II-V. Walenty Dutkiewicz (1798-1882) był profesorem prawa cywilnego, piastował funkcję dziekana Wydziału Prawa i Administracji Szkoły Głównej Warszawskiej (późniejszy Uniwersytet Warszawski). Zajmował także stanowisko przewodniczącego Wydziału Prawodawczego Rady Stanu oraz pomocnika naczelnego prokuratora w IX Departamencie Rządzącego Senatu.

z 1818 roku czynności hipoteczne miały być zawierane osobiście lub przez pełnomocników urzędowo poświadczonych w „*kancelaryi właściwej dobrom nieruchomości*”, czyli w kancelarii notarialnej⁹.

Przyjęcie nowego prawa hipotecznego pociągnęło za sobą także inne skutki. Od tam notariuszy w Królestwie Polskim określano mianem „rejentów”. Na co dzień nazwa ta była jednak stosowana lub używana zamiennie z nazwą „notariusz”.

W 1825 roku ukazała się następną ustawą hipoteczną wraz z instrukcją. Zlikwidowano konserwatorów hipotek. Prowadzenie ksiąg hipotecznych powierzono pisarzom hipotecznym funkcjonującym w kancelariach ziemiańskich lub powiatowych¹⁰.

Wspomniane powyżej przepisy uwarunkowały wykształcenie się następujących rodzajów notariuszy: pisarzy aktowych (posiadali kompetencje do wykonywania czynności notarialnych na terenie Królestwa) oraz rejentów kancelarii ziemiańskich (właściwość terytorialna ograniczona do obszaru działania danego trybunału) oraz powiatowych (okręg sądu pokoju, przy którym wykonywali swoje funkcje). Od 1842 roku rejentów kancelarii powiatowych nazywano rejentami kancelarii okręgowych¹¹.

Ustanowiono podział na gubernie (1837 r.). Pociągnęło to za sobą reorganizację sądownictwa. Dla guberni warszawskiej utworzono dwa trybunały cywilne: w Warszawie i w Kaliszu.

Przykładowo, w 1868 roku w Kaliszu działało sześciu notariuszy gubernialnych, na przestrzeni następnych sześciu lat grono to powiększyło się o kolejne trzy osoby¹².

Notariusze w dobie Królestwa Polskiego podczas wykonywania czynności posługiwali się językiem polskim. Wymogi stawiane kandydatom ubiegającym się o pracę na stanowisku rejenta od czasów Księstwa Warszawskiego praktycznie nie uległy zmianie. Znajomość języka rosyjskiego była dodatkowym, a nie podstawowym obowiązkiem.

Dopóki w Królestwie Polskim funkcjonował francusko – polski system prawa cywilnego notariuszami byli Polacy, których edukacja prawnicza opierała się na „*code Napoléon*” oraz polskim prawie hipotecznym. Rosjanie nie zajmowali tych stanowisk, ponieważ ich prawo było inne.

Początkowo kancelarii nie było zbyt wiele. Do lat sześćdziesiątych XIX wieku w Kaliszu nie działał ani jeden rejent okręgowy. Można było doszukać się tylko rejentów kancelarii ziemiańskich¹³.

⁹ Tamże, s. 47. Por. K. Józefowicz, *Przepisy o hipotekach czyli wykład prawa hipotecznego w Królestwie Polskim obowiązującego*, Warszawa 1873, s. 79-261.

¹⁰ D. Malec, *Dzieje notariatu polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 67.

¹¹ Tamże, s. 67-68.

¹² „*Archeion*” 1959, t. XXX, s. 54.

¹³ D. Malec, *Dzieje notariatu polskiego*, op. cit., s. 76.

W czerwcu 1825 roku uchwalono pierwszą księgę kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego, który modyfikował regulacje kodeksu napoleońskiego¹⁴. Akt ten wprowadził także wiele przepisów nieznanymi kodeksowi francuskiemu, np. instytucję śmierci cywilnej, którą przywrócono po powstaniu listopadowym. Po 1835 roku rusyfikacji uległo prawo małżeńskie¹⁵. Mimo polityki antypolskiej na Uniwersytecie Warszawskim (zał. w 1816 r.)¹⁶ prowadzono studia prawnicze. Prawo cywilne wykładano w oparciu o Kodeks Napoleona. Po powstaniu styczniowym uczelnia ta funkcjonowała pod nazwą „Carski Uniwersytet Warszawski” (1870-1918). Była jednak głęboko zrusyfikowana. Rozwój badań nad prawem i jego unifikacja stała się możliwa dopiero po 1918 roku¹⁷. Przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości, praktycznie jedyną dziedziną prawa, która pozostała „polska” było prawo cywilne¹⁸.

Należy zaznaczyć, że polscy prawnicy mieli swój udział nie tylko w umacnianiu „ducha narodowego”, ale i w pielęgnowaniu oraz rozwijaniu polskiej kultury narodowej.

Kalisz w drugiej połowie dziewiętnastego wieku, obok Lublina¹⁹, był miastem o największej liczbie przedstawicieli warstwy inteligentnej w Królestwie Kongresowym.

W 1845 roku działalność rozpoczęła „Resursa Kaliska” wokół której skupiła się inteligencja, w tym także prawnicy. Było to miejsce nie tylko spotkań towarzyskich, ale i dyskusji. Resursa miała bowiem własną bibliotekę²⁰, do której na abonament sprowadzano dwanaście wydawnictw ciągłych. Były wśród nich zarówno tytuły polskie, jak i zagraniczne²¹.

Od 1876 roku funkcjonowanie notariatu zaczęła regulować rosyjska ustawa notarialna. Wspomniana ustawa posługiwała się tylko pojęciem „notariusz”. W guber-

¹⁴ *Kodeks Napoleona, kodeks cywilny Królestwa Polskiego, kodeks zobowiązań i inne przepisy obowiązujące w województwach centralnych*, wstępem opatrzył A. Mączyński, Wydawnictwo Prawnicze „LexisNexis”, Warszawa 2008, s. 9.

¹⁵ Tamże, s. 10.

¹⁶ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” z 1816 roku, t. XIII, nr 51, s. 90 i nn. Zob. także A. Kraushar, *Raptularz notatek o Uniwersytecie Królewskim w Warszawie 1816-1831*, [w:] „Miscellanea Historyczne”, t. XLIX, Warszawa 1911, s. 3-19. Wydawnictwo Aleksandra Kraushara (z rękopisu) historyka i prawnika, opublikowano nakładem „Przeglądu Historycznego”. A. Kraushar (1842-1931) wykonywał pracę adwokata przy warszawskim Sądzie Apelacyjnym. Później został mecenasem przy IX i X Departamencie Rządzącego Senatu. Oprócz działalności w palestrze, zasłynął jako wyśmienity autor prac historycznych, historyczno-prawnych i literackich.

¹⁷ W 1918 roku uczelnia otrzymała nową nazwę: „Uniwersytet Warszawski”.

¹⁸ K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*, Wydawnictwo „Liber”, Warszawa 2009, s. 270.

¹⁹ B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej Królestwa Polskiego w kształtowaniu kultury polskiej (1815-1915)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011, s. 91.

²⁰ „Gazeta Kaliska” 1896, nr 2, s. 2.

²¹ K. Ślaski, *Kaliskie towarzystwa kulturalno-oświatowe w XIX i XX wieku*, [w:] A. Gieysztor (red.), *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i Regionu Kaliskiego*, t. II, Wydawnictwo Poznańskie, Kalisz 1961, s. 324.

niach podlegających pod warszawski okręg sądowy notariusze działali przy kancelariach hipotecznych sądów okręgowych oraz przy sądach pokoju²².

Notariusze podobnie jak przed wejściem w życie rosyjskiej ustawy notarialnej, na co dzień sami dbali i konserwowali swoje akta. Po śmierci notariusza trafiały one do archiwum hipotecznego²³.

Pod koniec dziewiętnastego wieku najwięcej notariuszy działało w guberni warszawskiej (pięćdziesiąt siedem osób) oraz kaliskiej (dwadzieścia siedem osób)²⁴. W 1895 w Królestwie Polskim łącznie funkcjonowało dwieście dwadzieścia sześć kancelarii notarialnych. Dla porównania: w adwokaturze w tym samym czasie pracowało czterysta dziewięćdziesiąt pięć osób, w tym siedmiu Rosjan²⁵.

Pod rządami rosyjskiej ustawy notarialnej notariusze otrzymali gorszy status – urzędników państwowych. W rezultacie jako urzędnicy VIII klasy zostali pozbawieni prawa do emerytury. Nie mogli jednocześnie pracować w charakterze obrońcy. Kandydat na notariusza musiał zdać tylko egzamin praktyczny²⁶.

Stanowiło to więc zmniejszenie wymogów kwalifikacyjnych w porównaniu z czasami Księstwa Warszawskiego. Do notariatu za „zasługi” przyjmowano często wysokich urzędników państwowych, nie ze względu na kwalifikacje, lecz powiązania oraz koligacje.

Na podstawie ustawy notarialnej z 1876 roku akty notarialne należało spisywać w języku rosyjskim²⁷. Tekst w języku rosyjskim uważano za oryginał. Niemniej, na żądanie strony, notariusz mógł sporządzić akt również w języku polskim.

Nowością było wprowadzenie przymusu notarialnego w sprawach o przeniesienie lub ograniczenie prawa własności na rzeczach nieruchomościach²⁸.

W czasach Królestwa Kongresowego doszło do unifikacji sądownictwa polskiego z rosyjskim. Objęło to również prawo karne, materialne i procesowe, w odróżnieniu od cywilistyki, w której obecne były jeszcze wpływy francuskie. W 1886 roku w sądownic-

²² D. Malec, *Dzieje notariatu polskiego*, op. cit., s. 78.

²³ „Archeion” 1959, t. XXX, s. 56.

²⁴ A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876-1915*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1995, s. 115.

²⁵ A. Korobowicz, *Ewakuacja sądów Królestwa Polskiego i ich losy w czasie pierwszej wojny światowej*, [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1989, t. XLI, z. 1, s. 90.

²⁶ D. Malec, *Dzieje notariatu polskiego*, op. cit., s. 79.

²⁷ Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej: „APK”), np. Akta notarialne Stanisława Zachwatowicza z 1908 roku, sygn. 10.

²⁸ Por. sposób rozumienia prawa własności w Kodeksie Napoleona: K. Dunin, *Prawo własności. Rzecz ekonomiczno-prawna dla nieprawników*, Warszawa 1879, s. 32-68. Karol Dunin (1850-1917) był adwokatem, radcą prawnym oraz historykiem prawa. Specjalizował się przede wszystkim w prawie cywilnym. Współtworzył i redagował „Bibliotekę Umiejętności Prawnych” – wydawnictwo, w którym ukazywały się dzieła prawników polskich i zagranicznych, którzy ówczesnie wnieśli wiele w rozwój tej dziedziny nauki.

twie ogólnym pracowało dwadzieścia pięć procent Polaków. Rodaków można było spotkać także w sądownictwie gminnym²⁹. Należy jednak dodać, iż w sądach pokoju zasiadali wyłącznie Rosjanie. Niebawem przeniosło się to również na sądownictwo ogólne.

U schyłku lat osiemdziesiątych dziewiętnastego wieku sądownictwo ogólne zaczęło być „rosyjskie”. Przykładowo, w 1888 roku po Zaborowskim, prezesie Sądu Okręgowego w Kaliszu, Rosjanie mianowali swojego rodaka, Sołowjewa. Podobną strategię obrali także siedem lat później, gdy ze stanowiska prezesa tamtejszego sądu odszedł Polak F. Jankowski³⁰.

Wdrażanie akcji rusyfikacyjnej nie zdołało jednak osłabić notariatu. Pracowali w nim nadal głównie Polacy. Wynikało to także z dziedzictwa prawnego Księstwa Warszawskiego (kodyfikacje napoleońskie i polskie prawo cywilne). Prześladowani przez Rosjan polscy prawnicy innych profesji często kontynuowali pracę zawodową, przechodząc do notariatu. Można więc stwierdzić, iż do 1914 roku notariat był w pewnym sensie ostoją polskości.

Wybuch pierwszej wojny światowej oraz rozwój wydarzeń zmusił do ewakuowania sądów.

Dwa lata przed rozpoczęciem wojny instrukcję na wypadek ewakuacji przekazano warszawskiemu okręgowi sądowemu. Każda resortowa instytucja miała przygotować oraz wdrożyć plan ewakuacyjny adekwatny do przesłanej instrukcji. Kaliski Sąd Okręgowy również miał obowiązek przystąpić do prac podejmowanych w tym kierunku. Omawiana instrukcja wskazywała, co należało ewakuować bezwarunkowo (np. akta z przeprowadzonych śledztw, zgromadzone dowody rzeczowe, dokumenty finansowe, korespondencję o charakterze poufnym). W grudniu 1912 roku archiwa sądowe oraz hipoteczne zostały usunięte z pierwszej grupy mienia sądowego³¹.

W warszawskim okręgu sądowym wiele sądów okręgowych udało się w sierpniu 1914 roku pomyślnie ewakuować (np. Kielce, Radom, Suwałki)³². Nie zdołano tego przeprowadzić w Kaliszu z powodu bombardowania i ogromnych zniszczeń miasta³³.

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej rozpoczęła się reorganizacja nie tylko notariatu, ale i sądownictwa. W lipcu 1917 roku Tymczasowa Rada Stanu wydała rozporządzenie, w którym zamieszczono czasowe przepisy o funkcjonowaniu sądownictwa. Rok później ukazały się incydentalne regulacje poświęcone notariatowi.

²⁹ „Gazeta Sądowa Warszawska” 1886, s. 671.

³⁰ A. Korobowicz, *Ewakuacja sądów Królestwa Polskiego i ich losy w czasie pierwszej wojny światowej*, [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1989, t. XLI, z. 1, s. 91.

³¹ Tamże, s. 91-92.

³² Tamże, s. 94.

³³ M.A. Woźniak, *Kalisz 1914. Pogrom miasta*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1995, s. 16 i nn.; H. Wrotkowski, *Kalisz w latach I wojny światowej 1914-1918*, [w:] W. Rusiński (red.), *Dzieje Kalisza*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1977, s. 523-543.

III. Notariusze na ziemiach byłego Królestwa Kongresowego przed odzyskaniem niepodległości

Na ziemiach byłego Królestwa Kongresowego w zakresie notariatu zachowała aktualność regulacja rosyjskiej ustawy notarialnej. Stąd okres ten nazywa się „notariatem królewsko-polskim”. Przykładowo, Jan Wyganowski w akcie notarialnym z dnia 14 stycznia 1918 roku określił się jako rejent „przy Królewsko-polskim Sądzie Okręgowym w Kaliszu”³⁴.

Pisarzom hipotecznym i rejentom polecono w dalszym ciągu wywiązywać się z powinności. Kompetencje do powoływania notariuszy złożono w rękach dyrektora Departamentu Sprawiedliwości Tymczasowej Rady Stanu. Rozstrzygnięcie czy reaktywować notariusza, któremu wypełnianie obowiązków przerwały działania wojenne, należało natomiast do prezesów sądów okręgowych.

Zaczęto bacznie przyglądać się kwalifikacjom dotychczasowych notariuszy. W projektach ustaw notarialnych coraz częściej podnoszono postulat posiadania wykształcenia prawniczego. W byłej Kongresówce wysuwając daną osobę do nominacji, zwracano uwagę na ten wymóg nie tylko w teorii, ale co istotne w praktyce. Stanowiło to więc pewną zmianę, ponieważ w Królestwie Polskim pod rządami rosyjskiej ustawy notarialnej, nie było wymogu legitymowania się formalnym wykształceniem prawniczym w sposób obligatoryjny.

Ważny moment w historii polskiego notariatu na ziemiach byłego Królestwa Kongresowego wiąże się z wydaniem przez Radę Regencyjną dekretu „w przedmiocie przepisów tymczasowych o notariacie”³⁵. Dekret ukazał się w dniu 3 lipca 1918 roku.

Na podstawie dekretu odtąd miało być używane tylko jedno określenie „notariusz” (pkt. I dekretu). Jako przykład można odnotować Jana Wyganowskiego, który w początkowych słowach aktu notarialnego z dnia 14 stycznia 1918 roku napisał: „przedemną (...) Rejentem”³⁶. Wyganowski kończąc ów akt notarialny, podpisał się także jako rejent³⁷. Na pieczęci, którą ówczesnie używał również widnieje to określenie. Natomiast w akcie notarialnym z dnia 18 października 1918 roku ten sam prawnik określa się już mianem notariusza, co znalazło odzwierciedlenie także w zmianie pieczęci³⁸.

³⁴ AP Kalisz, Akta notariusza Jana Wyganowskiego z 1918 roku, sygn. 88, akt 86.

³⁵ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” z 1918 roku, nr 7, poz. 16.

³⁶ AP Kalisz, Akta notariusza Jana Wyganowskiego z 1918 roku, sygn. 88, akt 86.

³⁷ Tamże. Podobnie ów notariusz uczynił, np., w akcie notarialnym z dnia 17 kwietnia 1918 roku, sygn. 88, akt 645. Por. H. Drzewiecki, *Jeszcze rejent czy notariusz?*, [w:] „Notariat-Hipoteka” z dnia 25 marca 1932 roku, nr 9, s. 250.

³⁸ AP Kalisz, Akta notariusza Jana Wyganowskiego z 1918 roku, sygn. 88, akt 1458.

Notariuszy podzielono na wykonujących swój urząd przy wydziałach hipotecznych: a) sądów okręgowych; b) sądów pokoju. Grupa pierwsza swoje kancelarie posiadała w gmachu sądów okręgowych, czyli tam, gdzie były zlokalizowane archiwa oraz wydziały hipoteczne. Natomiast kancelarie notariuszy działających przy wydziałach hipotecznych sądów pokoju mogły znajdować się w miastach albo osadach, bądź w okręgach większych miast, wskazanych przez prezesów sądów okręgowych (pkt. II-III dekretu).

Na wszystkich notariuszy nałożono obowiązek posiadania pieczęci z danymi personalnymi, miejscem urzędowania oraz godłem państwa³⁹.

Dekret regulował kwestię reaktywowania urzędów notariuszy, którzy byli zmuszeni zawiesić swoje obowiązki z powodu wybuchu wojny. Kompetencje te dekret sędował na Ministra Sprawiedliwości. Dekret miał obowiązywać aż do czasu uchwalenia ustawy o notariacie w warunkach niepodległego państwa polskiego, ale przetrwał dłużej. W materii nieujętej w dekreście, stosowano w nadal regulację zawartą w rosyjskiej ustawie o notariacie.

IV. Działalność notariuszy w Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej Polska była zróżnicowana nie tylko dzielnicowo, ale również prawnie. Na poszczególnych ziemiach obowiązywało jeszcze prawo z czasów zaborów. Komisja Kodyfikacyjna⁴⁰ od 1919 roku podjęła wzmożone wysiłki na rzecz unifikacji prawa także w odniesieniu do notariatu⁴¹.

Język polski jako urzędowy wprowadziła ustawa z dnia 31 lipca 1924 roku o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatach („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1924 roku, nr 78, poz. 757). Powyższy akt normatywny wszedł w życie w dniu 1 października 1924 roku, a jego wykonanie powierzono Ministrowi Sprawiedliwości.

Notariusze z byłego Królestwa Polskiego, gdzie było ich najwięcej, podjęli kroki w celu stworzenia struktur samorządowych notariatu. Jeszcze w 1917 roku warszawski

³⁹ Podstawa prawna: pkt. V dekretu Rady Regencyjnej w przedmiocie przepisów tymczasowych o notariacie („Dziennik Praw Królestwa Polskiego” z 1918 roku, nr 7, poz. 16). Zob. także ustawę z dnia 1 sierpnia 1919 roku o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1919 roku, nr 69, poz. 416).

⁴⁰ Szerzej na temat pozycji prawnoustrojowej, struktury oraz działalności unifikacyjnej Komisji Kodyfikacyjnej w zakresie ius civile: L. Górnicki, *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939*, Wydawnictwo Naukowe „Kolonia Limited”, Wrocław 2000, s. 12-478.

⁴¹ *Ustawa notarialna w Komisji Kodyfikacyjnej. Prace Komitetu Redakcyjnego*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1932, nr 34, s. 633. Por. np. T. Gajner, *Wpływ projektów ustawy notarialnej powstałych w Drugiej Rzeczypospolitej na ostateczny kształt prawa o notariacie*, [w:] „Rejent” 1999, nr 6-7.

Sąd Okręgowy zarejestrował Zrzeszenie Rejentów i Pisarzy Hipotecznych w Królestwie Polskim. Notariusze z byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego nawiązali współpracę. Połączyła ich idea utworzenia samorządu zawodowego. Z opracowanym projektem zapoznano Ministra Sprawiedliwości, którym był wówczas Włodzimierz Wyganowski (1867/1868-1932), który urodził się w Dębowicach na Ziemi Kaliskiej⁴². Zainteresowała go ta inicjatywa jednak z powodów zdrowotnych w 1924 roku zrezygnował z urzędu ministra. Zrzeszenie nie ustawało jednak w dążeniach do realizacji swojego celu. Zaczęło tworzyć swoje oddziały. Jeden z nich powstał w Kaliszu⁴³. Stanowiło to pewien pierwowzór samorządu zawodowego notariuszy w powojennej Polsce.

W dniu 27 października 1933 roku Prezydent RP Ignacy Mościcki wydał rozporządzenie – Prawo o notariacie⁴⁴ (dalej: „rozporz.”). Rozporządzenie urzeczywistniło wcześniejszy zamiar, powołując w siedzibie sądów apelacyjnych – izby notarialne. Pierwotnie w Polsce funkcjonowało siedem izb notarialnych, którym przyznano osobowość prawną⁴⁵. Ich organami było walne zgromadzenie notariuszy oraz rada notarialna.

Należy jednak podkreślić, iż wprowadzenie izb notarialnych przy sądach apelacyjnych nie było równoznaczne z zaprowadzeniem centralnego samorządu zawodowego notariuszy⁴⁶.

Rozporządzenie określiło pozycję prawno-ustrojową notariusza jako funkcjonariusza publicznego, a nie jak to było wcześniej, pod rządami rosyjskiej ustawy notarialnej, urzędnika państwowego⁴⁷. W rezultacie przyjęcia takiej regulacji notariuszom przysługiwało prawo do emerytury z funduszy państwowych⁴⁸. Notariusz stawał się samodzielnym zawodem prawniczym⁴⁹.

⁴² Niektórzy twierdzą, iż były to Dębowice, ale na Ziemi Konińskiej, [w:] K. Walczak (red.), *Szkoła kaliska. I Liceum Ogólnokształcące im. Adama Asnyka w Kaliszu. Nauczyciele i wychowankowie*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1998, s. 198.

⁴³ *Sprawozdanie z działalności Zrzeszenia Rejentów i Pisarzy Hipotecznych urzędujących na obszarze b. zaboru rosyjskiego za okres od 1 marca 1923 roku do 1 marca 1925 roku*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1925, nr 1.

⁴⁴ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 84, poz. 609.

⁴⁵ Podstawa prawna: art. 25 § 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 roku – Prawo o notariacie („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 84, poz. 609).

⁴⁶ D. Malec, *Notariat Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 350.

⁴⁷ Por. T. Budzynowski, *Stanowisko notariusza w ustroju państwowym*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1932, nr 34, s. 637-638. Zob. także S. Guzikowski, *Notariusz jako czynnik ładu prawnego*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1936, nr 23, s. 511-512.

⁴⁸ Zob. także art. 22 § 2 rozporz.

⁴⁹ „Przegląd Notarialny” 1934, nr 7, s. 7; „Przegląd Notarialny” 1936, nr 1, s. 3. Por. „Notariat – Hipoteka” 1938, nr 9-10, s. 95.

W 1934 roku działalność rozpoczęło Zjednoczenie Notariuszów Rzeczypospolitej Polskiej o charakterze ogólnokrajowym⁵⁰.

W okresie przejściowym do momentu wejścia w życie omawianego rozporządzenia⁵¹, Minister Sprawiedliwości mógł przenosić notariuszy bez uzyskania ich zgody do innych miejscowości, a nawet zwalniać ze stanowiska (art. 124 § 2 rozporz.). Przepis § 2 art. 124 miał na celu wymianę kadry notarialnej na młodą, ponieważ wielu notariuszy było w starszym wieku lub nie posiadało wykształcenia prawniczego. Pozwoliło to rozpocząć pracę niejednej młodej i zdolnej osobie. Jednakże zdarzały się także nominacje niejednoznaczne. Do głosu dochodziły nieraz względy polityczne⁵².

W rezultacie takich działań w momencie uprawomocnienia się rozporządzenia, tj. dnia pierwszego stycznia 1934 roku, notariat w Polsce otrzymał praktycznie całkowicie zmieniony skład. Na podstawie art. 1 w kompetencjach notariusza złożono prawo do sporządzania aktów i dokumentów, którym strony pragnęły lub musiały nadać znamię wiary publicznej oraz prawo do wykonywania innych czynności notarialnych wynikających z przepisów prawa. Określono jednoznacznie czynności prawne notariusza, które miały polegać na: sporządzaniu poświadczeń i aktów notarialnych, protokołów, protestów weksli; wydawaniu wypisów; doręczaniu oświadczeń oraz przyjmowaniu na przechowanie dokumentów, papierów wartościowych albo pieniędzy. Należy jednak podkreślić, iż notariusz nie mógł korzystać z tego przepisu w stosunku do samego siebie oraz osób z nim spokrewnionych lub spowinowaconych.

Z kolei w artykule 82 § 1 rozporządzenia znalazł się zapis, iż umowy o przejście, ograniczenie albo obciążenie prawa własności do rzeczy nieruchomości należało pod rygorem nieważności *ad solemnitatem* sporządzać w formie aktu notarialnego. Omawiany przepis spowodował wprowadzenie w skali całego kraju przymusu notarialnego w wyżej wskazanym zakresie. Miało to zapobiegać, np. „*upłynnianiu*” nieruchomości będącej „*ojcowizną*”; błędom w księgach gruntowych; niezgodności stanu rzeczywistego z księgami hipotecznymi; umowom robionym z pominięciem prawa, których dowodzenie było trudne przed sądami. Ów przepis w rozporządzeniu o notariacie znalazł się w wyniku zabiegów ówczesnego wiceministra sprawiedliwości Stefana Siczekowskiego. Niemniej, już wtedy podnosiły się głosy, aby zapis ten wszedł do będącego przedmiotem dyskusji nowego kodeksu cywilnego⁵³ lub ustawy stempłowej⁵⁴. Wcześniej takie umowy sporządzali pisarze aktowi, wójtowie, sekretarze

⁵⁰ S. Breyer, *Z dziejów notariatu w okresie międzywojennym*, [w:] „Zeszyty Problemowo-Analityczne” 1972, nr 23, s. 71.

⁵¹ Powyższe rozporządzenie zostało uchylone dopiero w styczniu 1952 roku.

⁵² Np. „Przegląd Notarialny” 1934, nr 1, s. 10.

⁵³ Zob. np. „Głos Adwokatów” 1931, nr 4, s. 106 i nn.; „Przegląd Notarialny” 1929, nr 1-2, s. 275.

⁵⁴ Ustawa z dnia 1 lipca 1926 r. o opłatach stempłowych („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1926 roku, nr 98, poz. 570) weszła w życie pierwszego stycznia 1927 roku.

gminni, adwokaci, a nawet księża. Doprowadziło to do konfliktu między adwokatami a notariuszami na ziemiach byłego zaboru austriackiego. Tamtejsi przedstawiciele pałestry trudnili się bowiem wykonywaniem także umów w sprawie przenoszenia prawa własności nieruchomości. Stąd różni prawnicy i pisarze podnosili larum, iż wprowadzenie przymusu notarialnego odbierze im zarobki, które w Małopolsce nie były wówczas wysokie. Ostatecznie zwyciężyły argumenty przemawiające za zapewnieniem stabilności ustroju społecznego, gospodarczego i prawnego w Polsce⁵⁵. Przymus notarialny w obrocie nieruchomościami został ustanowiony mocą rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 roku – Prawo o notariacie.

Przed wykonaniem czynności notariusz był zobligowany na podstawie art. 69 § 1 sprawdzić tożsamość osób stawiających się w kancelarii. Jeżeli nie znał ich osobiście, tożsamość musiały potwierdzić dwie znane mu osoby. Osoby niepiśmienne na dokumencie składały odcisk swojego palca, przy którym notariusz wpisywał ich dane personalne⁵⁶. Wymagało to obecności dwóch świadków, którzy musieli się podpisać⁵⁷. Ów przepis został poddany w okresie międzywojennym w wątpliwość, gdyż dr Stanisław Stein przytoczył przykład osoby bez obu rąk, która stawiała się u notariusza. Analizowany akt prawny nie przewidywał bowiem możliwości sporządzenia odcisku lub podpisania się za pomocą stopy⁵⁸.

Istotnym z punktu praktycznego był rozdział drugi rozporządzenia, w którym podano wytyczne odnośnie strony formalnej aktów notarialnych. Każdy akt notarialny powinien być napisany w sposób jasny oraz przejrzysty. Artykuł 84 § 1 dokładnie określił wymogi formalno-prawne aktu notarialnego. Zgodnie z tym przepisem akt notarialny winien zawierać: 1) dzień, miesiąc, rok, sporządzenia aktu, a w razie potrzeby lub na żądanie strony – godzinę oraz minutę rozpoczęcia i podpisania aktu; 2) miejsce sporządzenia; 3) imię, nazwisko i miejsce urzędowania notariusza, jeżeli natomiast akt sporządził zastępca także jego dane personalne; 4) imię, nazwisko oraz miejsce zamieszkania stron stawiających się oraz osób przywołanych; 5) oświadczenia stron z powołaniem się w razie potrzeby na dołączone do aktu dokumenty; 6) stwierdzenie na żądanie stron faktów, które miały miejsce podczas spisania aktu; 7) stwierdzenie, że akt został odczytany, przyjęty i podpisany; 8) podpisy stron stawiających się i przywołanych; 9) podpis notariusza.

⁵⁵ Por. J.B., *Znaczenie notariatu dla życia wsi*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1938, nr 21, s. 464-466.

⁵⁶ AP Kalisz, np. Akta notariusza Zbigniewa Dulęby z 1935 roku, sygn. 6, akt 53.

⁵⁷ Art. 70 w związku z art. 75 § 1 rozporz. Zob. także St. Jot, *Obecność świadków a odciski palca na akcie notarialnym*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1934, nr 11, s. 83.

⁵⁸ S. Stein, *Prawo o notariacie w świetle dwuletniej próby życia*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1936, nr 3-4, s. 8-9.

Do ksiąg notarialnych zaliczono: repertorium, księgę protestów, skorowidz alfabetyczny, księgę depozytów oraz księgę przychodów i rozchodów (art. 116 rozporz.). W repertorium notariusz chronologicznie wpisywał i krótko charakteryzował dokonane czynności z wyłączeniem protestów, na które przeznaczono oddzielną księgę. Z kolei w księdze depozytów, wskazywano numer i datę złożenia dokumentu, papierów wartościowych albo pieniędzy, komu miały zostać wydane, kiedy zostały przez uprawnioną osobę odebrane wraz z pokwitowaniem⁵⁹. Natomiast w księdze przychodów i rozchodów zajmowano się sprawami obliczeniowo-obrachunkowymi.

Rozporządzenie określiło ponadto wymogi i kwalifikacje dla osób, które chciały się ubiegać o pracę w charakterze notariusza. W tej materii w porównaniu z poprzednim stanem prawnym, podniesiono poprzeczkę. Zgodnie z art. 7 na stanowisko notariusza mógł być powołany ten, kto: a) posiadał obywatelstwo polskie i korzystał z pełni praw cywilnych i obywatelskich; b) odznaczał się nieskazitelnym charakterem; c) skończył 30 rok życia; d) władał językiem polskim w słowie i piśmie; e) ukończył uniwersyteckie studia prawnicze, a więc chodziło o prawników dyplomowanych; f) ukończył aplikację notarialną; g) zdał egzamin notarialny⁶⁰. Jak można zauważyć, nie było żadnej wzmianki o płci kandydata, ubieganie się o stanowisko notariusza było więc otwarte zarówno dla mężczyzn, jak i kobiet. Analiza materiałów archiwalnych notariuszy z lat 1918-1939 zgromadzonych w Archiwum Państwowym w Kaliszu wskazuje, iż w tym okresie w Kaliszu nie było żadnej kobiety notariusza. Podobnie sytuacja przedstawiała się w innych regionach kraju⁶¹.

Pewnym złagodzeniem wymogów był zapis, iż osoby, które co najmniej pięć lat pracowały w charakterze sędziów lub prokuratorów mogły ubiegać się o zwolnienie z obowiązku odbycia aplikacji i przystąpienia do egzaminu notarialnego (art. 8 § 1 rozporz.). W wyjątkowych przypadkach nominację na notariusza mogły otrzymać osoby, które ze względu na kwalifikacje osobiste i działalność w służbie publicznej dawały rękojmię należytego wykonywania obowiązków; powinny jednak najpierw złożyć egzamin notarialny, a przed nominacją otrzymać zgodę od Prezesa Rady Ministrów (art. 8 § 1-2 rozporz.). Użyte w rozporządzeniu pojęcia „kwalifikacje osobiste” oraz „działalność w służbie publicznej” nie były jednak jednoznaczne i wywoływały

⁵⁹ Szerz. art. 117-121 rozporz.

⁶⁰ Egzamin notarialny składał się z części pisemnej oraz ustnej. Jeżeli aplikant nie zdał za pierwszym razem, o ponowne przystąpienie do egzaminu mógł ubiegać się po trzech miesiącach. Por. opinie na temat egzaminu przed wejściem w życie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1933 r. – Prawo o notariacie: J.M., *Egzaminy ...*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1933, nr 17, s. 1.

⁶¹ Dokument, *Wykaz notariuszów Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa-Poznań-Lwów-Kraków-Lublin-Wilno-Katowice 1938. Należy jednak odróżnić nominację od aplikacji, egzaminu lub zastępstwa. Co prawda do 1939 roku nieliczne kobiety w Polsce dostały się na aplikację lub zastępowały notariuszy, jednakże mianowania na stanowisko notariusza nie otrzymały.

dysonans interpretacyjny. Pod wpływem tych zapisów w notariacie pojawiła się spora liczba osób spoza grupy zawodowej grupy prawników, co nie pozostało bez oddźwięku społecznego⁶². Natomiast zmniejszeniu uległa liczba aplikantów i asesorów notarialnych, czyli ludzi kształconych z myślą o pracy w notariacie.

Czas trwania aplikacji notarialnej ustalono na pięć lat. Podczas odbywania aplikacji aplikant zapoznawał się ze specyfiką pracy notariusza. Aplikację odbywało się w kancelarii patrona. Po ukończeniu aplikacji aplikant mógł przystąpić do egzaminu notarialnego (art. 59 § 1 rozporz.)⁶³. Po pomyślanym złożeniu egzaminu aplikant zostawał asesorem notarialnym, co uprawniało go do zastępowania notariusza (art. 60 rozporz.). Notariuszy mianował sam Minister Sprawiedliwości (art. 6 rozporz.), co oznacza, że nie był związany żadnymi opiniami, nawet samorządu zawodowego notariuszy⁶⁴. Czas mianowania nie był określony czasowo⁶⁵.

Podczas pełnienia obowiązków notariusz powinien wypełniać je zgodnie z prawem, sumieniem oraz strzec powagi oraz godności zawodu. Powinien także dochowywać tajemnicy służbowej, z której mógł zostać zwolniony w okolicznościach określonych w prawie, np. stając przed sądem w charakterze świadka. Nie można było łączyć stanowiska notariusza z żadnym zawodem, ani urzędem państwowym⁶⁶. W myśl tego przepisu takie zawody prawnicze jak notariusz, adwokat i sędzia – były niepołączalne⁶⁷. Notariusz mógł jednak zajmować stanowisko profesora, docenta albo lektora w uczelniach wyższych, jeżeli nie kolidowało to z wywiązywaniem się z obowiązków notariusza (model „czystego notariatu”) oraz sprawować funkcje urzędnicze w samorządzie terytorialnym bez otrzymywania stałego wynagrodzenia⁶⁸. Natomiast notariuszowi, który został wybrany do Sejmu lub Senatu, prezes sądu apelacyjnego przyznawał urlop na czas sprawowania mandatu i upoważnienie dla jednego z asesorów notarialnych okręgu sądu apelacyjnego do zastępstwa. Ponadto nie wolno było zajmować się zajęciami ubocznymi, w szczególności pośrednictwem w interesach, handlem, prowadzeniem spółek handlowych, firm, zakładów przemysłowych (art. 13-16 rozporz.).

Na mocy art. 18 rozporządzenia notariusz mógł posiadać tylko jedną kancelarię i to wyłącznie w swojej urzędowej siedzibie. Z powodu uzasadnionej potrzeby

⁶² S. Stein, *Prawo o notariacie w świetle dwuletniej próby życia*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1936, nr 3-4, s. 5. Zob. także późniejszy artykuł S. Steina: *Po pięciu latach*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1939, nr 3-4, s. 4-5.

⁶³ Komisje egzaminacyjne działały przy radach notarialnych.

⁶⁴ „Przegląd Notarialny” 1933, nr 13, s. 4.

⁶⁵ W.L. Jaworski, *Reforma notariatu*, Kraków 1929, s. 61.

⁶⁶ S. Stein, *Ogólna charakterystyka nowej ustawy notarialnej*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1933, nr 12, s. 3.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże.

w oznaczone dni notariusz mógł jednak pracować w innej miejscowości, takie przyzwolenie leżało w gestii prezesa sądu okręgowego.

Analizowany akt prawny określał także czas pracy. Notariusze byli zobowiązani otwierać kancelarie w dni powszechnie co najmniej przez 7 godzin, które dla okręgu sądu apelacyjnego wyznaczał prezes sądu apelacyjnego po uprzednim zapoznaniu się z opinią rady notarialnej. Niemniej, w przypadkach niecierpiących zwłoki, notariusz powinien przyjąć petenta również w godzinach pozaurzędowych oraz w niedzielę i dni świąteczne (art. 19 § 1 i 3 rozporz.).

W przypadku śmierci notariusza, zastępcę z grona asesorów okręgu apelacyjnego do czasowego pełnienia obowiązków notariusza wskazywał prezes sądu apelacyjnego. Zastępca [pełniący obowiązki (p.o.) notariusza] podejmował czynności na własny rachunek, miał też prawo do używania pieczęci⁶⁹.

Natomiast jeżeli notariusz nie mógł pełnić swoich obowiązków w ciągu trzech dni z asesorów notarialnych okręgu sądu apelacyjnego, wyznaczał zastępcę i zawiadamiał prezesa sądu okręgowego oraz radę notarialną o tym fakcie. Na czas choroby lub nieobecności trwającej dłużej niż trzy dni, notariusz musiał uzyskać urlop od prezesa sądu okręgowego i upoważnienie do sprawowania zastępstwa dla jednego z asesorów notarialnych okręgu apelacyjnego. Gdy notariusz nie miał zastępcy, wówczas wyznaczał go prezes sądu okręgowego na koszt zastępowanego spośród asesorów notarialnych okręgu apelacyjnego. Ubieganie się o urlop na czas dłuższy niż trzy miesiące w danym roku kalendarzowym wymagało uzyskania zgody prezesa sądu apelacyjnego (art. 20 rozporz.). Przykładowo, zastępcą kaliskiego notariusza Mikołaja Żułkwy we wrześniu 1936 roku był Adam Fraszczyk na podstawie zarządzenia prezesa Sądu Okręgowego w Kaliszu nr 174 z dnia 12 sierpnia 1936 roku⁷⁰. Przepis mający zastosowanie w przypadku choroby lub urlopu notariusza spotkał się jednak z krytyką, gdyż na jego podstawie mogło dojść do sytuacji, w której prezes sądu apelacyjnego mógł wyznaczyć na zastępcę asesora notarialnego z kancelarii innego notariusza, niż ten, który zachorował lub ubiegał się o urlop. W rezultacie pojawiała się obawa opóźnienia lub zahamowania prac u patrona „oddelegowanego” asesora⁷¹.

W wyznaczaniu zastępców urlopowanych notariuszy pojawił się ponadto problem już wcześniej poruszony w niniejszym artykule, tzn. wraz ze zwiększeniem liczby osób mianowanych na notariuszy spoza tej grupy zawodowej, ulegała zmniejszeniu liczba aplikantów i asesorów notarialnych. Spośród asesorów notarialnych wyznaczano

⁶⁹ Podstawa prawna: 21 rozporz. Te same zasady miały zastosowanie do zawieszenia notariusza w czynnościach.

⁷⁰ AP Kalisz, Akta notarialne Mikołaja Żułkwy z 1936 roku, sygn. 17, akt 852.

⁷¹ S. Stein, *Prawo o notariacie w świetle dwuletniej próby życia*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1936, nr 3-4, s. 6-7.

na czas urlopu notariusza jego zastępcę. Przykładowo, w 1934 roku (luty) pracowało siedemset osiemdziesięciu notariuszy, ale asesorów było za mało, ponieważ stu ośmiu, a aplikantów notarialnych około stu⁷². Pięć lat później notariuszy było więcej o pięćdziesiąt sześć osób, ale wówczas zmniejszeniu uległa taksa notarialna⁷³. Ponadto niejedna osoba terminowała jako asesor notarialny wiele lat, niektórzy nawet do kresu swoich dni⁷⁴. Dlatego wielu młodych ludzi wolało obrać inny zawód.

Nadzór nad notariuszami w okręgu izby sprawowała właściwa rada notarialna (art. 38 § 1 rozporz.). Z kolei nad notariuszami okręgu sądu okręgowego – prezes tego sądu i analogicznie prezes sądu apelacyjnego w stosunku do notariuszy z okręgu sądu apelacyjnego (art. 37 § 1 rozporz.). Ustawodawca podzielił więc nadzór nad notariuszami między samorządem zawodowym oraz prezesami sądów. Natomiast prawo do naczelnego nadzoru nad notariuszami oraz organami izb notarialnych należało do Ministra Sprawiedliwości⁷⁵. Zrządzenia ministra w zakresie nadzoru były prawomocne i nie można było złożyć na nie zaskarżenia⁷⁶.

Nowością było wprowadzenie procedury dyscyplinarnej. W przypadku popełnienia przewinienia służbowego i uchybienia powadze albo godności zawodu w stosunku do notariusza można było wszcząć postępowanie dyscyplinarne. W sprawach dyscyplinarnych orzekały sądy dyscyplinarne właściwych izb notarialnych. Omawiane rozporządzenie przewidywało następujące kary dyscyplinarne: upomnienie, nagane, grzywnę do wysokości dziesięciu tysięcy złotych oraz pozbawienie stanowiska. Niewątpliwie najdotkliwszą była ostatnia z wyżej wymienionych kar.

Oprócz wyroku wydanego w postępowaniu dyscyplinarnym, prawo przewidywało również inne okoliczności, w których notariusz mógł być pozbawiony możliwości wykonywania zawodu. Zostały one sprecyzowane w art. 12 § 1 rozporz. Notariusz mógł zostać zwolniony: a) na własne żądanie; b) wskutek trwałej niezdolności do pracy z powodu ułomności cielesnej, utraty sił fizycznych, bądź umysłowych; c) w przypadku odebrania praw cywilnych lub obywatelskich albo ograniczenia w korzystaniu z tych praw na podstawie wyroku sądu. Wszczęcie postępowania w okolicznościach wymienionych w punkcie „b” znalazło się w kompetencji prezesa sądu apelacyjnego, który mógł podjąć taką decyzję z własnej inicjatywy, rady notarialnej lub prezesa sądu okręgowego. Przed wydaniem decyzji zasięgano opinii komisji lekarskiej. O wszczęciu postępowania zawiadamiano prezesa sądu okręgowego,

⁷² Tamże, s. 4.

⁷³ S. Stein, *Po pięciu latach*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1939, nr 3-4, s. 6.

⁷⁴ S. Stein, *Prawo o notariacie w świetle dwuletniej próby życia*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1936, nr 3-4, s. 4-5.

⁷⁵ A. Oleszko, *Ustrój polskiego notariatu*, Wydawnictwo „Zakamycze”, Kraków 1999, s. 39.

⁷⁶ Podstawa prawna: 42 § 4 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 roku – Prawo o notariacie („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 84, poz. 609).

radę notarialną oraz Ministra Sprawiedliwości⁷⁷. Dlaczego samego ministra? Ponieważ zgodnie z rozporządzeniem z dnia 27 października 1933 roku – Prawo o notariacie – notariuszy mianował Minister Sprawiedliwości. Należy podkreślić, iż wnioski w tej sprawie musiał być należycie uzasadniony. Bowiem nie można było dopuszczać sytuacji, aby z przyczyn subiektywnych bezzasadnie pozbawiano stanowiska lub uprawnień nabytych zgodnie z prawem.

Szczególne przepisy były zawarte w rozdziale drugim rozporządzenia (art. 131-136). Dotyczyły one sądów apelacyjnych w Warszawie, Lublinie oraz Wilnie. Na ich podstawie osoby, które co najmniej dziesięć lat pracowały w kancelarii notarialnej albo hipotecznej mogły zostać upoważnione do zastępowania notariuszy. Na poczet aplikacji notarialnej można było zaliczyć całkowicie lub częściowo: a) czas pracy w kancelariach notarialnych lub hipotecznych przed wejściem w życie analizowanego rozporządzenia – osobom, które po ukończeniu studiów prawniczych pracowały w tych kancelariach; b) czas aplikacji adwokackiej, sądowej albo w Prokuraturii Generalnej, jednak nie więcej niż dwa lata. Przepisy te skutkowały podzieleniem notariuszy na: a) urzędujących przy wydziałach hipotecznych sądów okręgowych (kancelaria w gmachu sądu) i korzystających z prawa sporządzania czynności w księgach hipotecznych tych sądów; b) urzędujących przy wydziałach hipotecznych sądów grodzkich, mających prawo sporządzania czynności w aktach hipotecznych tych wydziałów; c) na obszarze obowiązywania t. X cz. I Wykazu Praw (Свод законов Российской империи) – nieurzędujących przy wydziałach hipotecznych⁷⁸. „Zwód Praw Imperium Rosyjskiego” został ustanowiony w 1835 roku i obowiązywał do 1917 roku (rewolucja październikowa w Rosji). Część regulacji z zakresu prawa prywatnego zachowała jednak moc obowiązującą na Kresach Polskich jeszcze w latach 1918-1939. Natomiast przepisy szczególne rozporządzenia – Prawo o notariacie – z 1933 roku obowiązywały do czasu odwołania ich przez Ministra Sprawiedliwości. Odrębną grupę przepisów szczególnych stanowiły regulacje, które odnosiły się do prawa spadkowego, które obowiązywały notariuszy na obszarze, na którym niegdyś obowiązywał Kodeks Napoleona, do przesyłania prezesowi sądu okręgowego testamentu napisanego osobiście przez testatora lub tzw. testamentu mistycznego w celu ogłoszenia (art. 134). Testament mistyczny było to rozporządzenie ostatniej woli napisane przez spadkodawcę i przekazane notariuszowi jako dokument w formie zapieczętowanej lub otwartej⁷⁹.

⁷⁷ Podstawa prawna: § 2 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 grudnia 1933 roku o trybie postępowania przy zwalnianiu notariuszów trwale niezdolnych do służby („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 103, poz. 803).

⁷⁸ Podstawa prawna: art. 132 rozporz.

⁷⁹ R. Szytk, *Testament notarialny*, [w:] R. Szytk (red.), *II Kongres notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej. Referaty i opracowania*, Poznań-Kluczbork 1999, s. 346.

Notariusz powinien powyżej wspomniane testamenty przedstawić prezesowi sądu okręgowego po otrzymaniu wypisu „aktu zejścia” testatora”⁸⁰.

Do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 roku – Prawo o notariacie – wydano kilka przepisów wykonawczych. Powyżej wspomniano już o rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 grudnia 1933 roku o trybie postępowania przy zwalnianiu notariuszów trwale niezdolnych do służby („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 103, poz. 803). Inne przepisy wykonawcze znajdują się na przykład w rozporządzeniu z października 1933 roku⁸¹, w którym Minister Sprawiedliwości ustalił liczbę stanowisk i siedziby urzędowe notariuszy. Dla okręgu Sądu Okręgowego w Kaliszu minister przyznał łącznie dwadzieścia osiem stanowisk, w tym 6 przy wydziale hipotecznym kaliskiego Sądu Okręgowego oraz 22 stanowiska przy powiatowych wydziałach hipotecznym. Z tym, iż przy wydziale hipotecznym kaliskiego Sądu Grodzkiego wyznaczono 2 stanowiska dla notariuszy: jedno w Kaliszu, a drugie w Błaszczkach. Przykładowo, przy wydziale hipotecznym Sądu Grodzkiego w Zduńskiej Woli przewidziano tylko jedno miejsce (Zduńska Wola), a przy wydziale hipotecznym Sądu Grodzkiego w Sieradzu 3 stanowiska (w Sieradzu, Złoczewie oraz Warcie). Natomiast najwięcej stanowisk w okręgu kaliskiego Sądu Okręgowego przydzielono przy wydziale hipotecznym Sądu Grodzkiego w Kole, gdyż aż 5: w Kole (2), Dąbiu (1), Sępólnie (1) oraz Izbicy (1). Liczba stanowisk notariuszy była więc ściśle określona. Można uznać to za rodzaj reglamentacji administracyjnoprawnej, którą podejmował Minister Sprawiedliwości w drodze rozporządzenia dla całej Polski. Zapewne na tę liczbę wpływała nie tylko wielkość miast, terenów wiejskich oraz liczba ich mieszkańców, ale także infrastruktura, sytuacja gospodarczo-ekonomiczna oraz rodzaj i ilość dotychczas sporządzanych aktów przez miejscowych notariuszy. Minister Sprawiedliwości określił także wzór pieczęci notariuszy w rozporządzeniu z dnia 31 października 1933 roku o pieczęciach notariuszów i organów izb notarialnych („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 88, poz. 686)⁸².

⁸⁰ Por. późniejszą regulację w tym zakresie: art. 49-50 dekretu z dnia 8 listopada 1946 roku o postępowaniu spadkowym („Dziennik Ustaw” z 1946 r., nr 63, poz. 346). Zob. także dekret z dnia 8 października 1946 roku – Prawo spadkowe („Dziennik Ustaw” z 1946 r., nr 60, poz. 328).

⁸¹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 października 1933 roku o ustaleniu ilości stanowisk notariuszów i ich siedzib urzędowych („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 88, poz. 685 z późn. zm.).

⁸² Ów akt prawny został wydany na podstawie art. 5 pkt. 1 oraz art. 149 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 roku – Prawo o notariacie („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 84, poz. 609). Jest to więc przykład ustawodawstwa delegowanego.

Kolejne istotne przepisy wykonawcze zawarto w rozporządzeniu ministerialnym z 12 grudnia 1933 roku⁸³. Podano w nim wzory ksiąg notarialnych, czyli dokumentów niezbędnych dla codziennej zorganizowanej i uporządkowanej pracy notariuszy. Analizując wzory z księgami prowadzonymi przez notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym można stwierdzić, iż skrupulatnie stosowano się do przepisów tego rozporządzenia.

Wśród społeczeństwa notariusze byli postrzegani jako ludzie majątni. Zarobki notariuszy zawsze budziły zainteresowanie⁸⁴. Minister Sprawiedliwości z myślą o uregulowaniu zarobków notariuszy wydał rozporządzenie w listopadzie 1935 roku. Według tych przepisów notariusze mogli pobierać wynagrodzenie oraz zwrot kosztów poniesionych z związku ze sprawą. Wynagrodzenie mogło być stałe lub szacunkowe. Wysokość stosunkowego wynagrodzenia uwarunkowana była wartością przedmiotu. Jednakże aby ustalić wartość przedmiotu należało uwzględnić przepisy już wcześniej wspomnianej ustawy stemplowej. Rozporządzenie z listopada 1935 roku wskazywało zasady i reguły, które należało stosować w tej sytuacji. Przykładowo, za sporządzenie aktu ostatniej woli ustalono kwotę pięćdziesiąt złotych⁸⁵. Była to najwyższa suma przewidziana w takich okolicznościach.

W okresie międzywojennym kilkakrotnie obniżano takse notarialną przy zwiększaniu liczby samych notariuszy⁸⁶. Notariusze podejmowali więc działania na rzecz ochrony swojej grupy zawodowej.

Według rozporządzenia z dnia 27 października 1933 roku notariusze nie mogli prowadzić innej działalności zarobkowej. Ówczesnym trendem było jednak udzielanie się notariuszy na rzecz społeczeństwa lokalnego, piastowanie różnych funkcji w strukturach państwowych lub samorządowych, bądź ubieganie się o mandat parlamentarny. Notariat stawał się stopniowo wolnym zawodem. W unifikacyjnym rozporządzeniu z 1933 roku odwołano się także do najlepszych ówczesnych wzorców europejskich.

Do wybuchu drugiej wojny światowej przepisy o notariacie w swoim całościowym kształcie nie ulegały zbyt głębokim nowelizacjom, ani modyfikacjom.

⁸³ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 grudnia 1933 roku w sprawie ksiąg notariuszów („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 99, poz. 764).

⁸⁴ Zob. np. J.K. Malicki, *Wspólny front rejentów i pomocników*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1933, nr 16, s. 3-4. Por. J.K. Malicki, *Problemy notariatu*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1934, nr 11, s. 81-82.

⁸⁵ Podstawa prawna: § 15 pkt. 3 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 listopada 1935 roku o wynagrodzeniu notariuszów („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1935 roku, nr 84, poz. 517). Upřednio obowiązywała, np. ustawa z dnia 23 marca 1929 roku o taksie notarialnej („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1929 roku, nr 27, poz. 275).

⁸⁶ Zob., np. S. Stein, *Po pięciu latach*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1939, nr 3-4, s. 6-7.

Rozporządzenie Prezydenta RP z 27 października dnia 1933 roku – Prawo o notariacie – stanowiło pierwszy akt prawny, który ujedynolico działalność notariatu nie tylko na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego, ale w skali całego odrodzonego państwa polskiego.

Źródła archiwalne

- A r c h i w u m Państwowe w Kaliszu, np. Akta notariusza Zbigniewa Dulęby z 1935 roku, sygn. 6, akt 53.
A r c h i w u m Państwowe w Kaliszu, Akta notariusza Jana Wyganowskiego z 1918 roku, sygn. 88, akt 86.
A r c h i w u m Państwowe w Kaliszu, Akta notariusza Jana Wyganowskiego z 1918 roku, sygn. 88, akt 645.
A r c h i w u m Państwowe w Kaliszu, Akta notariusza Jana Wyganowskiego z 1918 roku, sygn. 88, akt 1458.
A r c h i w u m Państwowe w Kaliszu, np. Akta notarialne Stanisława Zachwatowicza z 1908 roku, sygn. 10.
A r c h i w u m Państwowe w Kaliszu, Akta notarialne Mikołaja Żułkwy z 1936 roku, sygn. 17, akt 852.

Akty prawne, dokumenty

- D e k r e t Księcia Warszawskiego z dnia 27 stycznia 1808 roku nakazujący zaprowadzenie Kodeksu Napoleona („Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego” z 1808 roku, nr 1, poz. 46).
D e k r e t Rady Regencyjnej w przedmiocie przepisów tymczasowych o notariacie („Dziennik Praw Królestwa Polskiego” z 1918 roku, nr 7, poz. 16).
D e k r e t z dnia 8 października 1946 roku – Prawo spadkowe („Dziennik Ustaw” z 1946 r., nr 60, poz. 328).
D e k r e t z dnia 8 listopada 1946 roku o postępowaniu spadkowym („Dziennik Ustaw” z 1946 r., nr 63, poz. 346).
„D z i e n n i k Praw Księstwa Warszawskiego” z 1807 roku, t. I.
„D z i e n n i k Praw Królestwa Polskiego” z 1816 roku, t. XIII, nr 51.
„D z i e n n i k Praw Królestwa Polskiego” z 1918 roku, nr 7, poz. 16.
U s t a w a z dnia 1 sierpnia 1919 roku o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1919 roku, nr 69, poz. 416).
U s t a w a z dnia 31 lipca 1924 roku o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatach („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1924 roku, nr 78, poz. 757).
U s t a w a z dnia 1 lipca 1926 r. o opłatach stemplowych („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1926 roku, nr 98, poz. 570).
U s t a w a z dnia 23 marca 1929 roku o taksie notarialnej („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1929 roku, nr 27, poz. 275).
R o z p o r z ą d z e n i e Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 roku – Prawo o notariacie („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 84, poz. 609).
R o z p o r z ą d z e n i e Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 października 1933 roku o ustaleniu ilości stanowisk notariuszów i ich siedzib urzędowych („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 88, poz. 685 z późn. zm.).
R o z p o r z ą d z e n i e z dnia 31 października 1933 r. o pieczęciach notariuszów i organów izb notarialnych („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 88, poz. 686).
R o z p o r z ą d z e n i e Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 grudnia 1933 roku w sprawie ksiąg notariuszów („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 99, poz. 764).

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 grudnia 1933 roku o trybie postępowania przy zwalnianiu notariuszów trwale niezdolnych do służby („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1933 roku, nr 103, poz. 803).

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 listopada 1935 roku o wynagrodzeniu notariuszów („Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” z 1935 roku, nr 84, poz. 517).

Dokument, *Wykaz notariuszów Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa-Poznań-Lwów-Kraków-Lublin-Wilno-Katowice 1938.

Bibliografia

„Archeion” 1959, t. XXX.

Breyer S., *Z dziejów notariatu w okresie międzywojennym*, [w:] „Zeszyty Problemowo-Analityczne” 1972, nr 23.

Budzynowski T., *Stanowisko notariusza w ustroju państwowym*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1932, nr 34.

Drzewiecki H., *Jeszcze rejent czy notariusz?*, [w:] „Notariat-Hipoteka” z dnia 25 marca 1932 roku, nr 9.

Dunin K., *Prawo własności. Rzecz ekonomiczno-prawna dla nieprawników*, Warszawa 1879.

Dutkiewicz W., *Prawo hipoteczne w Królestwie Polskim*, Warszawa 1850.

Gajner T., *Wpływ projektów ustawy notarialnej powstałych w Drugiej Rzeczypospolitej na ostateczny kształt prawa o notariacie*, [w:] „Rejent” 1999, nr 6-7.

„Gazeta Kaliska” 1896, nr 2.

„Gazeta Sądowa Warszawska” 1886.

„Głos Adwokatów” 1931, nr 4.

Górnicki L., *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939*, Wydawnictwo Naukowe „Kolonial Limited”, Wrocław 2000.

Guzikowski S., *Notariusz jako czynnik ładu prawnego*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1936, nr 23.

Jaworski W.L., *Reforma notariatu*, Kraków 1929.

J. B., *Znaczenie notariatu dla życia wsi*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1938, nr 21.

J. M., *Egzaminy ...*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1933, nr 17.

Józefowicz K., *Przepisy o hipotekach czyli wykład prawa hipotecznego w Królestwie Polskim obowiązującego*, Warszawa 1873.

Kodeks Napoleona, kodeks cywilny Królestwa Polskiego, kodeks zobowiązań i inne przepisy obowiązujące w województwach centralnych, wstępem opatrzył A. Mączyński, Wydawnictwo Prawnicze „LexisNexis”, Warszawa 2008.

Koredczuk B., *Udział inteligencji prawniczej Królestwa Polskiego w kształtowaniu kultury polskiej (1815-1915)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011.

Korobowicz A., *Ewakuacja sądów Królestwa Polskiego i ich losy w czasie pierwszej wojny światowej*, [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1989, t. XLI, z. 1.

Korobowicz A., *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876-1915*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1995.

Kowalska S., *Notariat Miasta Kalisza w dobie dwudziestolecia międzywojennego (1918-1939)*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań-Kalisz 2012.

Krasowski K., Krzymkowski M., Sikorska-Dziewielewska K., Walachowicz J., *Historia ustroju państwa*, Wydawnictwo „Ars boni et aequi”, Poznań 1994.

- K r a u s h a r A., *Raptularz notatek o Uniwersytecie Królewskim w Warszawie 1816-1831*, [w:] „Miscellanea Historyczne”, t. XLIX, Warszawa 1911.
- K w i a t k o w s k i W., *Przewodnik po Kaliszu*, Kalisz 1923.
- M a l e c D., *Notariat Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- M a l e c D., *Dzieje notariatu polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- M a l i c k i J.K., *Wspólny front rejentów i pomocników*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1933, nr 16.
- M a l i c k i J.K., *Problemy notariatu*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1934, nr 11.
- „N o t a r i a t – Hipoteka” 1938, nr 9-10.
- N a w o r s k i Z., *Uźródło nowożytnego notariatu – staropolskie kancelarie (urzędy) sądowe*, [w:] S. Piątkowski, K. Skupieński (red.), *Notariat na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Ustawodawstwo. Edukacja. Piśmiennictwo*, Radomskie Towarzystwo Naukowe, Krajowa Rada Notarialna, Zakład Archiwistyki Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Radom 2006.
- O l e s z k o A., *Ustrój polskiego notariatu*, Wydawnictwo „Zakamycze”, Kraków 1999.
- „P r z e g l ą d Notarialny” 1929, nr 1-2.
- „P r z e g l ą d Notarialny” 1933, nr 13.
- „P r z e g l ą d Notarialny” 1934, nr 1.
- „P r z e g l ą d Notarialny” 1934, nr 7.
- „P r z e g l ą d Notarialny” 1936, nr 1.
- S ó j k a-Zielińska K., *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*, Wydawnictwo „Liber”, Warszawa 2009.
- S p r a w o z d a n i e z działalności Zrzeszenia Rejentów i Pisarzy Hipotecznych urzędujących na obszarze b. zaboru rosyjskiego za okres od 1 marca 1923 roku do 1 marca 1925 roku, [w:] „Przegląd Notarialny” 1925, nr 1.
- S t. Jot, *Obecność świadków a odciski palca na akcie notarialnym*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1934, nr 11.
- S t e i n S., *Ogólna charakterystyka nowej ustawy notarialnej*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1933, nr 12.
- S t e i n S., *Prawo o notariacie w świetle dwuletniej próby życia*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1936, nr 3-4.
- S t e i n S., *Po pięciu latach*, [w:] „Przegląd Notarialny” 1939, nr 3-4.
- S z t y k R., *Testament notarialny*, [w:] R. Szytk (red.), *II Kongres notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej. Referaty i opracowania*, Poznań-Kluczbork 1999.
- Ś l ą s k i K., *Kaliskie towarzystwa kulturalno-oświatowe w XIX i XX wieku*, [w:] A. Gieysztor (red.), *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i Regionu Kaliskiego*, t. II, Wydawnictwo Poznańskie, Kalisz 1961.
- U s t a w a notarialna w Komisji Kodyfikacyjnej. Prace Komitetu Redakcyjnego*, [w:] „Notariat – Hipoteka” 1932, nr 34.
- W a l c z a k K. (red.), *Szkoła kaliska. I Liceum Ogólnokształcące im. Adama Asnyka w Kaliszu. Nauczyciele i wychowankowie*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1998.
- W o ź n i a k M.A., *Kalisz 1914. Pogrom miasta*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1995.
- W r o t k o w s k i H., *Kalisz w latach I wojny światowej 1914-1918*, [w:] W. Rusiński (red.), *Dzieje Kalisza*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1977.
- Z a w a d z k i S., *Prawo cywilne w Królestwie Polskim*, t. II, Warszawa 1861.